

ARGUMENTAREA KANTIANĂ A PRINCIPIULUI PERMANENȚEI SUBSTANȚEI

IOAN BUȘ

În *Critica rațiunii pure* Immanuel Kant abordează dintr-o perspectivă transcendențială o temă mai veche a filosofiei, categoria substanței. Aplicarea categoriei la conținutul pur al sensibilității se exprimă în principiul permanenței substanței, un principiu al intelectului, conform arhitectonicii sistemului kantian. Îmi propun în cele ce urmează o analiză succintă a argumentării kantiene a acestui principiu, argumentare ce ia forma „dovezii”, menționând deopotrivă punctele forte, cât și pe cele slabe, atât prin raportarea directă la textul kantian, cât și apelând la ajutorul exegezei.

Formularea acestui principiu, în ediția B a *Criticii rațiunii pure*, este următoarea: „Substanța persistă în orice schimbare a fenomenelor și cuantumul ei în natură nu crește, nici nu scade”¹. Dovada acestui principiu este prezentată explicit în primele paragrafe. „Toate fenomenele sunt în timp și numai în el ca substrat (ca formă permanentă a intuiției interne), pot fi reprezentate atât *simultaneitatea*, cât și *succesiunea*. Deci, timpul, în care trebuie gândită orice schimbare a fenomenelor, rămâne și nu se schimbă, pentru că în el succesiunea sau simultaneitatea nu pot fi reprezentate decât ca determinări ale lui. *Timpul* nu poate fi perceput în sine. Prin urmare, în obiectele percepției, adică în fenomene, trebuie să se găsească substratul care reprezintă *timpul* în genere și în care orice schimbare sau simultaneitate poate fi percepută în aprehensiune prin raportul fenomenelor față de el. Dar substratul a tot ce e real, adică a ceea ce aparține existenței obiectelor, este *substanța*, în care tot ce aparține existenței nu poate fi gândit [decât]² ca determinare. Prin urmare, permanentul, numai în legătură cu care pot fi determinate toate raporturile de timp ale fenomenelor, este substanța în fenomen, adică realul lor, care, ca substrat al oricărei schimbări, rămâne totdeauna același. Fiindcă această substanță nu poate deci să se schimbe în existența ei, nici cuantumul ei în natură nu poate nici crește, nici scădea.”³

Faptul că timpul însuși nu poate fi perceput este cât se poate de clar, deoarece timpul nu este un obiect, ci o condiție a sensibilității de a percepe obiecte (fenomene).

¹ Imm. Kant, *Critica rațiunii pure*, Editura IRI, București, 1994 p. 200 [B224].

² Traducerea *Criticii* în ediția din 1994, Ed. IRI, București, îl omite pe „decât”. Am confruntat atât varianta originală, ediția a II-a, „Es ist aber das Substrat alles Realen, d. i. zur Existenz der Dinge Gehörigen, die *Substanz*, an welcher alles, was zum Dasein gehört, **nur als** Bestimmung kann gedacht werden.” [B225], cât și traducerea engleză a lui J. M. D. Meiklejohn, care, nici ea, nu face această omisiune: “But the substratum of all reality, that is, of all that pertains to the existence of things, is substance; all that pertains to existence can be cogitated **only as** a determination of substance.”

³ Imm. Kant, *op. cit.*, p. 200,201 [B224].

Este de asemenea clar că timpul este prezent în orice reprezentare, întrucât e o condiție atât a reprezentărilor simțului extern, cât și a reprezentărilor simțului intern, dar, de ce trebuie să existe un substrat al schimbării și simultaneității, care să reprezinte timpul în genere?

Atunci când reprezintă succesiunea sau simultaneitatea fenomenelor, trebuie să le raportezi la ceva, adică la timp, pentru că nu există fenomene simultane sau succesive, decât în timp, care el însuși nu se schimbă. Schimbarea și simultaneitatea nu pot fi concepute decât prin raportare la un substrat; două lucruri sunt simultane sau succesive întrucât există o referință față de care sunt simultane sau succesive, fără această referință nu s-ar putea concepe o ordine a lor, întrucât ar fi imposibilă sinteza lor. Această referință este termenul mediu al sintezei, și ea nu poate fi altfel decât permanentă în timp și omniprezentă (unică și infinită) în spațiu (pentru reprezentările simțului extern), căci altfel ar fi necesară gândirea unei alte referințe pentru a concepe simultaneitatea și succesiunea, și tot așa la infinit⁴; dar, întrucât este evident că pot reprezenta lucruri simultane și succesive în mod absolut, această regresie la infinit nu se petrece.

Dar eu nu pot percepe timpul însuși, pentru a-l putea considera ca substrat, deci trebuie să raportezi simultaneitatea sau succesiunea la altceva, anume la ceva ce rezidă în fenomene, deoarece altceva nu mi-a rămas. Nu aș putea raporta simultaneitatea sau succesiunea la lucrurile însele, pentru că la acestea nu am acces cognitiv. Deci, raportarea trebuie să se facă la ceva subiectiv (în sensul apartenenței la subiect, nu în sensul de preferință individuală). Am arătat că această referință trebuie să fie permanentă în timp și omniprezentă în spațiu, că ea nu se poate găsi nici în sensibilitate și nici în lucrurile însele, și că realitatea ei este necesară. Nu mai rămâne decât posibilitatea ca această referință să se afle în intelect, și să fie pusă de acesta ca o condiție a reprezentării succesiunii și simultaneității. Un astfel de corespondent al permanenței și omniprezenței (pentru reprezentările simțului extern) se găsește în schema substanței, permanența. Kant scrie: „Schema substanței este permanența realului în timp, adică reprezentarea lui ca substrat al determinării empirice de timp în genere, substrat care rămâne astfel, pe când tot restul se schimbă. (...) Timpului deci, care el însuși este imuabil și fix, îi corespunde în fenomen imuabilul din existență, adică substanța, și numai în ea pot fi determinate succesiunea și simultaneitatea fenomenelor în raport cu timpul”⁵. Deci, categoria substanței și împreună cu ea (ca limitare a categoriilor la experiența posibilă), schema permanenței, sunt substratul care reprezintă timpul în genere în fenomene. Schema permanenței unifică timpul ca intuiție cu categoria substanței, oferind astfel reprezentarea unui substrat al obiectelor, permanent, fix și imuabil. Conceptul substanței trebuie înțeles ca satisfăcând atât condiționarea temporală, cât și pe cea spațială; de asemenea, substanța nu este ea însăși percepută, după cum nici

⁴ „Dacă am voi să atribuim timpului însuși o succesiune, ar trebui să mai gândim încă un alt timp, în care această succesiune ar fi posibilă”, Imm. Kant, *op. cit.* p. 201 [B226 / A183].

⁵ Imm. Kant, *op. cit.* p. 174, 175 [B183 / A144].

timpul nu este perceput, nefiind inerent lucrurilor (în sensul independenței de condițiile subiective ale intuirii lucrurilor). Dar, substanța aparține reprezentării lucrurilor ca o condiție de posibilitate a obiectului. Sinteza diversului la nivelul sensibilității nu poate oferi relațiile de simultaneitate și succesiune, deoarece pentru acestea este necesar aportul intelectului, astfel că, atunci când Kant se referă la „obiectele percepției, adică în fenomene”⁶, termenul „fenomen” nu trebuie înțeles ca opus obiectului, ci lucrului în sine, pentru că este imposibil de înțeles cum poate oferi aprehensiunea o succesiune sau o simultaneitate obiectivă a lucrurilor. Obiectivitatea succesiunii și a simultaneității rezultă tocmai din aplicarea categoriilor la intuiția sensibilă. Kant spune că schimbarea și simultaneitatea pot fi percepute în aprehensiune prin raportul fenomenelor față de substratul ce reprezintă timpul în genere, dar această percepție în aprehensiune este exclusiv subiectivă, totdeauna succesivă și schimbătoare⁷ și „Noi nu putem deci niciodată determina *numai prin ea*⁸ dacă acest divers, ca obiect al experienței, e simultan sau succesiv (...)”⁹. Referința permanentă, fixă și imobilă nu poate fi considerată intuiția temporală la nivelul aprehensiunii, căci aceasta este particulară, nicidecum permanentă, din nou, precizez că această intuiție își dobândește permanența prin schematismul intelectului pur.

„(...) permanentul este *substratul* reprezentării empirice a timpului însuși, substratul care, el singur, face posibilă orice determinare de timp. Permanența exprimă în genere timpul ca un corelat constant al oricărei existențe a fenomenelor, al oricărei schimbări și al oricărei simultaneități”¹⁰. Realitatea permanenței este una empirică, întrucât e o condiție a obiectelor experienței, dar ea nu are o realitate absolută, „Această permanență nu este totuși nimic mai mult decât modul de a ne reprezenta existența lucrurilor (în fenomen)”¹¹. Trebuie avut în vedere că „rațiunea nu sesizează decât ceea ce produce ea însăși după planul ei”¹². Întrucât substanța este permanentă, fixă și imuabilă, ea nu se schimbă, deci, cuantumul ei în natură nici nu crește și nici nu scade. Schimbarea nu privește substanța, sau timpul, ci determinările ei, fenomenele. Pentru a atribui timpului însuși o succesiune este nevoie de imaginarea unui alt timp în care această succesiune să fie posibilă, acesta fiind și cazul substanței.

Kant spune: „(...) ceva *durabil și permanent*, a cărui schimbare și simultaneitate nu reprezintă decât tot atâtea moduri (*modi* ai timpului) de existență a permanentului.”¹³ și, mai jos, „(...) simultaneitatea nu este un *modus* al timpului însuși, pentru că în timp

⁶ Imm. Kant, *op. cit.* p. 201 [B225].

⁷ Deși, cum arată în cazul cauzalității, nu toate percepțiile în aprehensiune sunt schimbătoare, cel puțin în sensul imposibilității unei ordini inverse a aprehensiunii, cum este exemplul percepției unei case.

⁸ Sublinierea mea.

⁹ Imm. Kant, *op. cit.*, p. 201 [B225 / A182].

¹⁰ *Ibidem* [B226 / A183].

¹¹ *Ibidem*, p. 203 [B229 / A186].

¹² *Ibidem*, p. 32 [B xiii].

¹³ Imm., Kant, *op. cit.*, p. 201 [B225-226 / A182].

părțile nu sunt simultane, ci sunt toate succesive.”¹⁴ S-ar părea că există o contradicție: pe de o parte, simultaneitatea și succesiunea sunt moduri ale permanentului, ale substanței, moduri care trebuie să fie și ale timpului, întrucât substanța reprezintă timpul și permanența este un corelat al timpului, deci trebuie să aibă aceleași moduri ca și timpul, iar pe de altă parte, simultaneitatea nu este un mod al timpului. Dificultatea se rezolvă, într-un prim pas, dacă se ține seama de faptul că permanența este o sinteză a formelor sensibilității cu categoria substanței, iar între formele sensibilității există pe lângă timp și spațiul; anume, „(...) timpuri diferite nu sunt simultane, ci succesive (așa cum spații diferite nu sunt succesive ci simultane).”¹⁵ Deci, simultaneitatea este un *modus* al spațiului, și în consecință nu se aplică reprezentărilor ce provin din simțul intern, iar succesiunea este un *modus* al timpului, ce se aplică atât reprezentărilor simțului intern, cât și reprezentărilor simțului extern. Aceste considerații cred că îndreptățesc introducerea spațiului în argumentările prezentate, deoarece, chiar dacă autorul nu argumentează cu referire directă la spațiu (unde am arătat că este cazul), el nu ignoră forma simțului extern. O referire la spațiu se face în secțiunea *Notă generală la sistemul principiilor*, unde Kant scrie: „(...) pentru a da ceva *permanent* în intuiție care să corespundă conceptului de *substanță* (și a demonstra astfel realitatea obiectivă a acestui concept), avem nevoie de o intuiție *în spațiu* (a materiei), fiindcă numai spațiul este determinat în mod permanent, pe când timpul și, prin urmare tot ce este în simțul intern, curg fără încetare”¹⁶. Cu alte cuvinte, permanența nu ar avea ca proprietate posibilitatea reprezentării simultaneității, dacă nu ar fi fost derivată și în conformitate cu intuiția spațială, deci, în acest caz, condiționarea temporală nu este suficientă.

Dar, atunci când leg în succesiune exclusiv reprezentările simțului intern, trebuie să presupun și aici o permanență, care să facă posibilă legătura? Și dacă da, atunci se poate spune că această permanență este sufletul (și de aici să se derive drept consecință nemurirea sa)? Kant e clar când vorbește de legătura a două reprezentări ale simțului intern, atunci când adunăm $5 + 7 = 12$ ¹⁷, avem o judecată sintetică, iar legătura termenilor se face prin medierea timpului. Cred că în continuare se poate argumenta astfel: din nou, timpul însuși nu poate fi perceput, deci este nevoie de o referință permanentă care să permită legătura a oricare două momente temporale. Este aceeași referință ca și în cazul obiectelor (întrucât sunt exterioare și sunt condiționate spațial), dar fără condiționarea spațială. Această *formă, temporală numai*, a permanenței (de fapt această permanență nu este decât *timpul obiectiv*), nu oferă sintezei o realitate obiectuală exterioară, adică o existență (ceea ce ar fi absurd), dar îi oferă obiectivitate. Acesta cred că este și cazul sintezei a două reprezentări, una a simțului

¹⁴ *Ibidem* [B226 / A183].

¹⁵ *Ibidem*, p. 80 [B47 / A31].

¹⁶ Imm. Kant, *op. cit.*, p.236 [B291].

¹⁷ Hirst consideră că această judecată își dobândește certitudine prin faptul că este vorba de aceeași adunare și în cazul „ $7+5$ ” și în cazul „ $1+1+...+1=12$ ”, diferență constând în etapizarea diferită. (v. Hirst R. J., *Mathematics and Truth*, the Philosophical quarterly, vol. 3, no. 12, 1953, p. 212).

intern, iar cealaltă a simțului extern. Principiul permanenței substanței nu se aplică decât în cazul obiectelor, adică doar referitor la reprezentările ce implică existența, întrucât categoria substanței se aplică existenței obiectelor și astfel restricționează și aplicarea principiului permanenței.

Într-un pasaj din *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, 1786, Kant precizează: „Ce caracterizează în mod esențial substanța, care este posibilă doar în spațiu, și sub condițiile spațiale, și, de aceea, doar ca obiect al simțului extern, este aceea că cuantumul ei nu poate fi mărit sau micșorat fără ca substanța să ia naștere sau să fie anihilată; deoarece cantitatea unui obiect, care este posibil doar în spațiu, trebuie să fie formată din părți exterioare una alteia, și care, din această cauză, dacă sunt reale (pot fi mișcate) trebuie în mod necesar să fie substanțe. Pe de altă parte, ce este considerat drept obiect al simțului intern poate, ca substanță, să aibă o cantitate ce nu e formată din părți exterioare una alteia, și aceste părți nu sunt, din această cauză, substanțe, iar nașterea sau anihilarea lor nu trebuie considerată drept crearea sau anihilarea unei substanțe. Creșterea sau micșorarea lor este, din această cauză, posibilă fără vreun prejudiciu adus permanenței substanței.”¹⁸ Se poate spune totuși că o sinteză a reprezentărilor simțului intern presupune principiul permanenței, dar numai într-o conștiință de sine empirică, care nu este însă posibilă fără o reprezentare spațială empirică. În cazul unei sinteze pure, nu este implicată reprezentarea spațială empirică, necesară conceperii existenței obiectului și nu avem propriu-zis o permanență care să fie prezentă în percepția obiectului (fiindcă nu avem de fapt nici o percepție în acest caz), ci doar timpul obiectiv. Pe scurt, este necesar timpul obiectiv, ca formă a permanenței, dar el nu îi oferă realitate obiectuală. În cazul prezenței unei reprezentări empirice spațiale se adaugă identității în succesiune și identitatea în simultaneitate, astfel aplicându-se principiul permanenței existenței obiectelor¹⁹.

La a doua întrebare se poate răspunde mai simplu, anume, această permanență este doar o schemă a intelectului, care ține de modul propriu al omului de a cunoaște și, deci, nu poate avea realitate absolută. Această permanență face posibilă identitatea de sine, sinteza diferitelor stări (în timp și spațiu) ca fiind ale mele, fără a implica nemurirea sufletului.

Mai există două paragrafe ce creează dificultăți: „Deci timpul, în care trebuie gândită orice schimbare a fenomenelor, rămâne și nu se schimbă, pentru că în el succesiunea sau simultaneitatea nu pot fi reprezentate decât ca determinări ale lui.”²⁰ și „Cele trei moduri ale timpului sunt: permanența, succesiunea și simultaneitatea.”²¹

¹⁸ Citat de Caird, E., *The Critical Philosophy of Immanuel Kant*, University Press, Glasgow, 1889, retipărită 1909, vol. I, p. 502.

¹⁹ Nici în determinarea propriei existențe nu este suficientă forma temporală a permanenței: „Căci toate principiile de determinare a existenței mele [deci a realității obiectuale], care se pot găsi în mine, sunt reprezentări și au nevoie ca atare ele însele de un permanent distinct de ele, în raport cu care schimbarea lor, deci existența mea în timpul în care se schimbă, să poată fi determinată”, Imm. Kant, *op. cit.*, p. 44, [B xlii-xliii] un argument în plus față de necesitatea condiționării spațiale a permanenței obiectelor.

²⁰ Imm. Kant, *op. cit.*, p. 200, 201 [B225].

²¹ *Ibidem*, p. 197 [B219].

Cred că în aceste paragrafe, simultaneitatea nu trebuie înțeleasă ca o determinare, un *modus* al timpului însuși, golit de fenomenele din el, ci tocmai ca raport de timp al fenomenelor în experiență. Deoarece, orice reprezentare a simțului extern este în mod necesar condiționată și de timp, adică devine și un raport de timp, dar fără forma spațială nu se poate vorbi de simultaneitate, deci simultaneitatea nu poate fi decât un raport de timp al fenomenelor unei experiențe posibile (nu trebuie să se înțeleagă că simultaneitatea nu poate fi un raport de timp pur, pentru că, întrucât este posibilă reprezentarea unui divers spațial pur și sinteza acestuia în forma temporală este tot pură, dar, simultaneitatea nu este un *modus* al timpului considerat în sine²², ca și concept general, făcând abstracție de experiența posibilă). În aprehensiune percepțiile doar se succed, deci este dată o succesiune, deși una subiectivă, dar niciodată nu este dată simultaneitatea.

„Numai datorită permanentului, existența dobândește în diferitele părți succesive ale seriei de timp o cantitate, pe care o numim durată. Căci numai în simpla succesiune existența nu face decât să dispară și să apară mereu și nu are niciodată nici cea mai mică cantitate.”²³

Este interesant cum Kant vorbește despre substanță la plural: „Astfel, în toate fenomenele permanentul este obiectul însuși, adică substanța (*phaenomenon*), dar tot ce se schimbă sau se poate schimba nu aparține decât modului cum există această substanță sau aceste substanțe, deci determinărilor lor²⁴”, deoarece, permanența exprimă în genere timpul, iar timpul este unic, infinit și continuu, „Timpuri diferite nu sunt decât părți ale aceluiași timp”²⁵, „Infinitatea timpului nu înseamnă altceva decât că orice mărime determinată a timpului este posibilă numai prin limitările unui timp unic care servește ca fundament”²⁶, astfel, cum se pot concepe mai multe substanțe infinite care să exprime timpul unic? După cum am arătat până aici, eu cred că nu se poate vorbi decât de o singură substanță, a concepe două substanțe înseamnă a concepe doi timpi infiniti și unici, ceea ce este absurd²⁷. Kant însuși lasă să se înțeleagă că nu există decât o substanță chiar din formularea principiului permanenței substanței, substanța nu se schimbă, cuantumul ei în natură nici nu crește și nici nu scade, deci, nu se poate vorbi de două sau mai multe substanțe care să urmeze una alteia, și nici nu s-

²² „(...) judecata că timpuri diferite nu pot fi simultane nu poate fi dedusă dintr-un concept general.” Imm. Kant, *Critica rațiunii pure*, Editura IRI, București 1994, p. 80 [B47 / A 31], deci nici judecata că *tipuri diferite pot fi simultane* nu poate fi dedusă dintr-un concept general; având ca principiu faptul că dacă nu se poate deduce imposibilitatea a ceva, atunci nu se poate deduce nici posibilitatea acelui ceva. Kant argumentează în continuare: „Această judecată este sintetică și nu poate proveni **numai** [sublinierea mea] din concepte.”, deci este necesară experiența pentru a concepe simultaneitatea.

²³ I. Kant, *op. cit.*, p. 201 [B226 / A183].

²⁴ *Ibidem*, p. 202 [B227 / A183-184]; precum și în varianta originală: „(...) wie diese Substanz oder **Substanzen** existieren (...)”.

²⁵ *Ibidem*, p. 80 [B47 / A31].

²⁶ Imm. Kant, *op. cit.* p. 81 [B47-48 / A32].

²⁷ Deși ei pot fi *gândiți* în acest fel (anume fără vreo referire la intuiție), cum arată literatura S.F., însă ceea ce ea nu poate să explice, și nici nu va putea vreodată, sunt salturile dintr-un timp în altul, tocmai pentru că nu există o referință care să cuprindă cele două timpuri și să permită o sinteză a reprezentării fenomenelor din ele.

ar putea vorbi de substanțe care să coexiste, întrucât această judecată: „Există substanțe în același timp” este sintetică, adică este nevoie de o altă substanță pentru a se putea înfăptui sinteza, deci ar rezulta o ierarhie de substanțe, toate infinite și unice, care să reprezinte același timp, ceea ce este absurd. Totuși, Kant spune: „Determinările unei substanțe”²⁸, „Schimbarea nu poate fi percepută decât la substanțe (...)”²⁹, „Nașterea unora și dispariția altora ar suprima însăși condiția unică a unității empirice a timpului (...)”³⁰, adică oferă suficiente motive să se înțeleagă că nu există o singură substanță.

Soluția nu poate fi decât una, cel puțin după cum văd eu lucrurile, anume, Kant are în vedere două sensuri ale termenului „substanță”. Această ipoteză nu este tocmai ieșită din comun și cu totul de nesușinut, căci „substanța” nu este singurul termen care să fie folosit cu mai multe sensuri, totodată fără ca filosoful de la Königsberg să le delimiteze atunci când se impune acest lucru³¹. Astfel, eu cred că într-un prim sens, substanța este considerată ca unică, infinită, iar în al doilea sens „substanța ca fenomen”³² este considerată ca real al fenomenelor, deci mărginită, așa cum se regăsește în experiența determinată, fără a gândi mai departe infinitatea ei, cum rezultă din principiul intelectului pur, prin reflexie³³. Cum spune și un comentator: „Principiile gândirii pure ale lui Kant nu sunt explicite pentru conștiința empirică comună, nu mai mult decât sunt explicite principiile gramaticii oricărui om care poate să-și exprime ideile în limbaj.”³⁴ Astfel, Kant poate gândi substanțele ca substrat al modurilor particulare de a exista, anume al *accidentelor*. Accidentele „sunt totdeauna reale, deoarece privesc existența substanței. (Negațiile sunt numai determinări care exprimă nonexistența a ceva în substanță.)”³⁵. Existența particulară a realului din substanță este *inerență*, spre deosebire de existența substanței care este *subzistență*. Astfel, substanța, ca și categorie, este o condiție a raporturilor dintre fenomene, dar ea însăși nu exprimă un raport între fenomene, ci doar între subzistent și inerent. „(...) în toate schimbările din lume rămâne substanța și numai accidentele se schimbă”³⁶ și ca o consecință, „*Gigni de nihilo nihil, in nihilum nil posse reverti*”, pe care Kant o argumentează astfel: „Presupuneți că ceva începe să existe absolut; atunci trebuie

²⁸ I. Kant, *op. cit.*, p.203 [B229 / A186].

²⁹ *Ibidem*, p. 204 [B231 / A188].

³⁰ *Ibidem* [B231-232 / A188].

³¹ Vezi definiția judecăților *a priori* pure din *Introducere*, unde termenul „pur” este folosit în două sensuri în exemplele date de autor.

³² Imm. Kant, *op. cit.*, p. 215 [B251 / A206].

³³ Ewing consideră că fiecare parte de materie este ea însăși o substanță, adică există o pluralitate de substanțe. Este greu de definit „parte de materie” care să corespundă unei substanțe, întrucât „(...) nici chiar fenomenul în timp nu se compune din părți care să fie cele mai mici posibile”, I. Kant, *op. cit.* p.216, apoi, punctul, cea mai mică parte a spațiului, nu este material.

³⁴ E. Caird, *op. cit.*, vol. I, p. 441; deși I. Kant spune: „Găsesc că în toate timpurile nu numai filosoful, ci și simțul comun au presupus această permanență ca un substrat (...)”, dar prin ridicarea la nivelul reflexiei. Precizarea se impune, dacă se are în vedere o concepție care nu pune preț pe simțul comun (întrucât nu s-ar ridica de la o conștiință empirică imediată), Kant dovedind încă odată că nu împărtășește această concepție.

³⁵ I. Kant, *op. cit.*, p. 203 [B229 / A186].

³⁶ *Ibidem*, p. 202 [B227 / A 184].

să admiteți un moment în care acest ceva nu era. Dar de ce vreți să legați acest moment, dacă nu de ceea ce există deja? Căci un timp vid, care ar precede, nu este un obiect al percepției. Dar dacă legați această devenire de lucruri care existau înainte și care au durat până la ea, atunci devenirea din urmă nu a fost decât o determinare a celei dintâi, care exista deja ca permanentă. La fel e și cu dispariția unui lucru: ea presupune reprezentarea empirică a unui timp în care un fenomen nu mai există.”³⁷

Diferența dintre cele două ediții ale *Criticii* (1781 și 1787), în ceea ce privește textul primei analogii a experienței, constă atât în formularea principiului, cât și în înlocuirea primului paragraf, restul textului fiind același. Principiul ediției din 1781 are următoarea redactare: „Toate fenomenele conțin ceva permanent (*substanța*), considerat ca obiectul însuși, și ceva schimbător, considerat ca o simplă determinare a obiectului, adică un mod de existență a obiectului.”³⁸ Se observă că în ediția B accentul este pus pe permanență, „cuantumul ei în natură nici nu crește, nici nu scade”³⁹, adică pe schemă, pe când în prima ediție accentul este pus pe relația substanță – accident, adică pe categorie. Poate că, ținând cont de folosirea empirică a principiului, și deci de subsumarea fenomenelor „nu de-a dreptul sub categorii, ci numai sub schemele lor”⁴⁰, Kant a simțit nevoia schimbării accentului de la categoria substanței la schema permanenței, în formularea principiului permanenței substanței.

E. Caird spune că în intervalul dintre cele două ediții, Kant pare să devină conștient de faptul că timpul nu e suficient pentru principiul permanenței, fiind nevoie și de spațiu. Într-un manuscris al ediției I, Kant scrie: „dovada (principiului substanței) trebuie dată în așa fel încât să se aplice doar substanțelor ca fenomene al e simțului extern. În consecință, trebuie derivată din spațiu, care, împreună cu determinațiile sale, există în orice timp. Dar, singura schimbare în spațiu este mișcarea”⁴¹. Caird consideră că: (...) [Imm. Kant] ia schimbarea drept faptul de la care putem regresa spre permanență.”⁴² Întrucât autorul nu ține seama de faptul că și simultaneitatea este pentru Kant referință a permanenței (și nu doar succesiunea), i se pare că prima analogie este imperfectă, și mai mult, ea e un mod indirect de a rezolva problema cauzalității, celelalte două analogii corectând imperfecțiunea primeia.

Un alt exeget, Körner⁴³, susține că din descrierea timpului în schimbare și din presupuziția că timpul e o formă a experienței rezultă doar că experiența trebuie să conțină elemente ce sunt relativ permanente. Adică, din presupuziția că există o substanță permanentă absolută pentru experiența timpului, nu rezultă că e singura

³⁷ *Ibidem*, p. 204 [B321 / A188].

³⁸ Imm. Kant, *op. cit.*, p. 200 [A182].

³⁹ *Ibidem* [B225].

⁴⁰ *Ibidem*, p. 199 [B223 / A181].

⁴¹ În Erdmann, *Nachträge zu Kant's Kritik*, § 80, citat de E. Caird, *The Critical Philosophy of Imm. Kant*, Glasgow, 1909, vol. I, p.500. Erdmann consideră (în mod naiv) că acest capitol nu a fost reformulat fiindcă ar fi necesitat și reformularea schematismului.

⁴² E. Caird, *op. cit.*, p. 512.

⁴³ S. Körner, *Kant*, Penguin Books, 1967, p. 84.

posibilă și, mai mult, nu e singura compatibilă cu cele spuse de Estetica transcendentă⁴⁴. Analogia, crede Körner, spune că există o substanță, dar nu și care. Ea conține o lege a conservării, iar cum în *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* Kant identifică substanța cu materia, rezultă că avem o lege a conservării materiei.

Ewing aduce o precizare interesantă referitor la traducerea în limba engleză: Kemp Smith a tradus termenii „*wechseln*“ prin „*change*“ și „*verändern*“ prin „*alter*“, astfel încât s-ar înțelege mai ușor pasajul pe care Kant îl numește aparent paradoxal : „(...) numai permanentul (substanța) se schimbă [*verändert - alter*] , variabilul nu suferă nici o schimbare de existență [*Veränderung*], ci numai o schimbare de aspect [*wechseln - change*], fiindcă unele determinări încetează și altele încep.”⁴⁵, oarecum contrar traducerii românești. Ewing aduce în discuție faptul că unitatea apercepției transcendente putea fi luată ca element permanent al „eu”-lui (*self*), dar, această unitate este luată de Kant ca sursă a tuturor categoriilor și deci nu poate fi adusă sub una singură. Eu cred că, întrucât unitatea apercepției transcendente este o condiție logică a tuturor categoriilor, acestea din urmă fiind acte de sinteză ale ei, Kant chiar ia drept permanentă, în forma sintezei categoriei substanței cu timpul, unitatea apercepției transcendente (în folosirea empirică a intelectului). Contrar lui Körner, Ewing consideră că principiul permanenței nu este un principiu al conservării materiei, căci el e cunoscut *a priori*, iar Kant nu a susținut că putem cunoaște *a priori* ce teste empirice sau științifice pot fi luate drept criterii pentru a măsura cantitatea substanței. Trebuie să recunosc că mie nu-mi este clar de ce faptul că analogia experienței este un principiu *a priori* contravine posibilității de a fi un principiu științific.

Strawson⁴⁶ reformulează argumentul kantian: el spune că nu exista o distincție necesară între relații temporale ale membrilor unei serii subiective a percepțiilor și relații temporale ale cel puțin unor obiecte ale acestor percepții, adică între o serie subiectivă și una obiectivă, fără ca obiectele în cauză să aparțină unui cadru de relații permanent, în care relațiile dintre obiecte sunt independente de ordinea percepțiilor. Acest cadru este spațial. Dar nu se pune problema percepției cadrului, ci a obiectelor, chiar dacă percepția nu este permanentă. Ideea unui demers empiric, subiectiv, prin lumea obiectivă, depinde de ideea unei identități a lumii în și împotriva schimbărilor din experiența noastră, iar această idee depinde în schimb de perceperea obiectelor ca având o permanență independentă de percepțiile noastre asupra lor și, în consecință, să poată identifica obiectele ca numeric egale în diferite situații perceptuale. Argumentul lui Kant nu urmărește acest curs, ci e obscur în ceea ce privește necesitatea permanenței, pentru ca apoi să facă un salt la principiul conservării. Strawson consideră că tot ceea ce Kant reușește să stabilească este un principiu metafizic al conservării. Doar cadrul spațio-temporal trebuie considerat ca permanent, care, ce-i drept, nu e obiect al percepției. Dar ce e necesar este doar că trebuie să putem localiza obiecte în

⁴⁴ Am arătat mai sus care este opinia mea relativ la unicitatea substanței.

⁴⁵ Imm. Kant, *op. cit.*, p. 204 [B230-231 / A187].

⁴⁶ P. F. Strawson, *The Bounds of Sense*, Methuen & Co. Ltd. 1966, reissued 1975, p. 125.

acest cadru, iar de aici nu rezultă că trebuie să avem un principiu al conservării, sau că un astfel de principiu s-ar aplica experienței. Trebuie însă să percepem obiectele ca având o permanență, dar aceasta nu implică necesitatea unei permanențe absolute⁴⁷. În continuare, Strawson arată confuzia lui Kant în ce privește teoria sa despre substanță, confuzie exprimată prin folosirea termenului la plural. În concluzie, Strawson spune că principiuul conservării nu a fost dovedit de Kant, ci doar faptul că experiența obiectivă necesită relații temporale obiective. Pentru aceasta este nevoie să concepem obiectele ca aparținând, și evenimentele ca petrecându-se într-un cadru spațial permanent, iar pentru acest lucru este nevoie de un criteriu aplicabil empiric al permanenței. Acest criteriu va fi lămurit, după cum spune Kant, în următorul capitol al *Criticii*: „Analogia a doua: Principiul succesiunii în timp după legea cauzalității”.

Bibliografie

- Kant Imm., *Critica rațiunii pure*, Editura IRI, București, 1994.
Kant Imm., *Kritik der reinen Vernunft*, Reclam, Stuttgart 1966.
Kant Imm., *The Critique of Pure Reason*, (1781 edition), translated by M. D. Meiklejohn, <http://eserver.org/philosophy/kant/critique-of-pure-reason.txt>.
Caird, E., *The Critical Philosophy of Immanuel Kant*, University Press, Glasgow, 1889, retipărită 1909.
Ewing, A.C., *A Short commentary on Kant's Critique of Pure Reason*, Methuen, London, 1938.
Hirst R. J., *Mathematics and Truth*, the Philosophical quarterly, vol. 3, no. 12, 1953, p. 212
Körner S., *Kant*, Penguin Books, 1967.
Strawson P. F., *The Bounds of Sense*, Methuen & Co. Ltd. 1966, reissued 1975.

⁴⁷ După cum am arătat mai sus, eu nu împărtășesc această opinie, și am argumentat necesitatea unicității permanenței.